

MIROSLAVA DESPOT

O PRIVREDI GRADA VARAŽDINA U PRVOJ POLOVINI XIX STOLJEĆA

Prilog privrednoj historiji Hrvatske u XIX stoljeću

1. Uvod

Varaždin, postavši početkom XIII st. privilegijem kralja Andrije II slobodnim kraljevskim gradom, pokazuje od tog vremena i izvjestan trgovačko-privredni i prometni napredak.¹ U gradu su manje-više zastupani svi obrti čiji predstavnici su ujedinjeni u cehove, uz to imade i stanoviti, doduše manji broj trgovaca, a razmjerno se rano u neposrednoj blizini grada javlja i prvo omanje samostalno poduzeće – ciglana osnovana krajem XVI st. u Knegincu.² Njenu proizvodnju potpomagalo je stanovništvo grada Varaždina ponajviše zbog toga što je upravo krajem XVI st. grad ponovo bio žrtva požara koji su i ranije harali mjestom. Taj požar je nemilice uništio Varaždin, pa je za popravke i za izgradnju novih zgrada postojala potreba za velikom količinom cigle. Da li je ciglana poslovala i u XVII st., za sada je otvoreno pitanje. Poznato je međutim da je početkom XVIII st. postojala jedna omanja ciglana u samome gradu Vara-

¹ Glavniji podaci o historiji Varaždina objelodanjeni su u ovim radovima: Belošević Stjepan, Zupanija varaždinska i slob. i kralj. grad Varaždin, Zagreb, 1926; Ebner Ladislau, Historisch statistisch topographische Beschreibung der koeniglichen Freystadt Varasdin, Varasdin 1827; Janković Julije, Pabirci po povjesti županije varaždinske, Pribrao ih, sa 6 slika i jednim nacrtom, Varaždin, 1895; Kukuljević Sakcinski Ivan, Varaždin, Kratki nacrt s gledišta historičkog, Zagreb, 1857. Osim toga okrećemo pažnju i na studije i članke Krešimira Filića, Rudolfa Horvata i Zlatka Tanodija.

² Horvat Rudolf, Bilješke iz varaždinske povijesti. Gradska ciglana g. 1592, Narodni vjesnik, 1918-1919, br. 1, str. 445-447.

ždinu³ koja je podmirivala potrebe grada i bliže okolice. Nekako u isto vrijeme javlja se i gradska pivovara, koju je prema sačuvanim suvremenim podacima osnovao Nijemac Pavao Gruber.⁴

Dalji razvoj prometa i trgovine u Varaždinu uvjetovan je i osnivanjem »Hrvatskog kraljevskog namjesničkog vijeća«, te prve samostalne hrvatske vlade koja je od svoga osnivanja godine 1767, pa sve do velikog varaždinskog požara godine 1776. zasjedala u Varaždinu. Varaždin, postavši na taj način za to vrijeme znatnim političkim središtem, oživljava i trgovački; promet je u gradu neobično živ, obrti cvatu, pa brojni varaždinski majstori podmiruju uz potrebe domaćeg stanovništva i potrebe novonadošlih lica koja kao stalno činovništvo zasjedaju u »Hrvatskom kraljevskom namjesničkom vijeću.«

Varaždinsko plemstvo i malobrojno građanstvo doduše i dalje nabavlja robu i obrtničke proizvode iz Beča, što nam potvrđuje i suvremenik Oršić u svojim memoarima, naglašujući da se »oko godine 1770. počela . . . po Hrvatskoj širiti pogubna raskoš, koja je prelazila snage; naročito se u Varaždinu, gdje bijaše sjedište banskoga vijeća, moglo vidjeti sjajnih kočija najnovije vrste, srebrnoga stolnog suda, raskošnih livreja, tekljča, francuskih kuhara. Ekselencije, magnifici i gospođe naručivali su skupe pomodne predmete iz Beča, održavali su veoma ukočene društvene zabave, ukratko Varaždin bijaše mali Beč.«⁵

Međutim, zbog neopreznosti nekog stanovnika zadesi grad Varaždin 25. IV 1776. katastrofalan požar, koji je za tili čas uništio oko 400 gradskih kuća. Prema podacima koje je objelodanio varaždinski historičar Ebner,⁶ požar je nemilice zahvatio manje-više sve gradske predjele, a uz to je i jaki vjeter povećao opće katastrofalno stanje. Gradsko stanovništvo jurilo je bezglavo gradskim ulicama i po garištima spasavajući preostalu imovinu i ljudske živote, ponajviše ugroženih staraca i djece. Situacija je postala još kritičnijom onoga časa kada se pročulo da postoji i opasnost eksplozije, koju je svaki čas moglo prouzrokovati jedno nehotice sakriveno bure baruta. No kako je vrijeme prolazilo, a požar postepeno jenjavao, to su se duhovi ponešto smirili, to više što i najavljena eksplozija nije uslijedila, pa je barem od tog zla varaždinsko stanovništvo ostalo pošteđeno.

Nakon te požarne katastrofe seli »Hrvatsko kraljevsko namjesničko vijeće« iz Varaždina u Zagreb, pa je i ta seoba, uz požar, nepovoljno djelovala na trgovačko-obrtni život i promet grada. Vijeće je međutim ubrzo nakon premještanja i onako ukinuto, pa bi ono i bez požarne katastrofe prestalo postojati i djelovati u Varaždinu. Dokinula ga je vladarica Marija Terezija, i to »... tobože na želju Hrvata dne 30. jula

³ Critice iz povijesti grada Varaždina, Vjesnik varaždinski, 1895, br. 20.

⁴ Critice iz prošlosti grada Varaždina, Vjesnik varaždinski, 1891, br. 41.

⁵ Historijska čitanka za hrvatsku povijest I. Do ukidanja feudalnih odnosa u Hrvatskoj g. 1848. Uredio Prof. dr. J. Sidak, Zagreb, 1952, str. 166.

⁶ Ebner, o. c. str. 76-77.

1779... ali ne tako, da bi opet svu vlast prenijela na hrvatski sabor, kako su se svi nadali, nego da je poslove bivšeg Hrvatskoga kraljevskoga vijeća predala Ugarskom namjesničkom vijeću, u koje bijaše slobodno doći banu da daje glas i mnijenje u hrvatskim poslovima. Time bi Hrvatska prvi put podvrgnuta Ugarskoj i njezinoj vladi.«⁷ Kobre posljedice toga čina doći će u potpunosti do izražaja u Hrvatskoj u drugoj polovini XIX stoljeća nakon sklapanja ugarsko-hrvatske nagodbe g. 1868, čije sjeme je bilo zasijano već godine 1779. Ta ovisnost o Ugarskom namjesničkom vijeću ubrzo se očitovala i na privredno-trgovačkom planu, jer su sve odluke, zahtjevi, molbe, pitanja, dozvole, odobrenja i ostalo dolazile i odlazile direktno na Ugarsko namjesničko vijeće, pa su te nove prilike došle do izražaja i u Varaždinu, kao i na čitavu teritoriju varaždinske i ostalih županija u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji.

Grad Varaždin se veoma teško i sporo oporavljao nakon požarne katastrofe, osjetljivo je pala obrtnička proizvodnja, trgovina i promet, a manufakturnim poduzećima ni traga ni glasa. Za prilike u gradu, i to na privredno-trgovačkom polju, zainteresiralo se godine 1786. Ugarsko namjesničko vijeće želeći saznati da li u Varaždinu postoje neka poduzeća. U tome smislu odaslalo je Ugarsko namjesničko vijeće i dopis u kome je tražilo tabelarne podatke o postojećim varaždinskim manufakturama.⁸ Odgovor iz Varaždina je preko Gradskog varaždinskog magistrata uslijedio veoma brzo, odnosio se ne samo na Varaždin nego i na ostali teritorij varaždinske županije, a bio je kratak i jezgrovit. U odgovoru je Varaždinsko gradsko poglavarstvo napomenulo da je primilo dopis Ugarskog namjesničkog vijeća⁹ odaslan pod brojem 47354 i da je ono slobodno ustanoviti kako na čitavu županijskom teritoriju na žalost ne postoji nijedno traženo poduzeće, mada štaviše postoji velika potreba i želja da bi se neka poduzeća što prije osnovala.¹⁰

Čini se da je upravo taj negativan odgovor omogućio osnivanje i jedne odmotavaonice svile u Varaždinu, koja se već iduće godine 1787. javlja u spisima Varaždinskog gradskog magistrata. Možda je ta odmotavaonica postojala i ranije, i to zahvaljujući onim naporima koji su na polju podizanja i unapređenja svilagojstva učinjeni još za vladavine Marije Terezije. Svakako je svilarstvo, uz ostalu tekstilnu proizvodnju, od kraja XVIII st. pa sve do polovine XIX st. od zamjernog značaja u privredi grada Varaždina, pa je ta proizvodnja u to vrijeme dala i neke veoma pozitivne rezultate. Početkom XIX stoljeća zastupane su u Varaždinu i neke druge proizvodne grane, pa je spomena vrijedna jedna manufaktura gleđe, manufaktura cikoriije uz dvije manufakture duhana i neka druga omanja poduzeća.

⁷ Šišić Ferdo, Hrvatska povijest. Drugi dio od godine 1526. do godine 1790, Zagreb, 1908, str. 143. v. Mala knjižnica Matice hrvatske, sv. V.

⁸ Acta comitatus Varasdinensis, F. LXXV-1786, br. 2418, Državni arhiv, Zagreb.

⁹ Dopis ugarske kancelarije upućen je 7. XI 1786.

¹⁰ Acta comitatus Varasdinensis, F. LXXV-1786, br. 2418, Državni arhiv, Zagreb.

S obzirom na značenje i trajanje započinjemo analizu varaždinske proizvodne djelatnosti u prvoj polovini XIX stoljeća s proizvodnjom tekstila, unutar koje je uz stanovite teškoće i velike neprilike ipak najdulje poslovala varaždinska odmotavaonica i predionica svile, postojeći od kraja XVIII stoljeća.

2. Proizvodnja tekstila

a) Odmotavaonica i predionica svile

Svilarska proizvodnja datira kao što je to općepoznato iz davnih vremena staroga vijeka. Domovina joj je daleka Kina, u kojoj su svileni proizvodi poznati već oko 4000. g. st. e. Iz Kine se uzgoj dudovih prelaca i proizvodnja svile nosi u Japan, a u Evropi se prvi počeci svilarske proizvodnje javljaju u Grčkoj u IV st. pr. n. e. Čini se da su za pohoda Aleksandra Velikog u Indiju doneseni u Evropu prvi svileni gotovi proizvodi. Upotreba svilenog materijala za odjeću naročito se razvila u vrijeme Rimskog Carstva, a samo gajenje svilene bube uvedeno je u Evropu tek od VI st. n. e., u vrijeme bizantinskog vladara Justinijana. U srednjem vijeku značajni evropski svilarski centri nalaze se na Apeninskom poluotoku, a u XVI i XVII st. središte evropskog svilarstva bilo je u Francuskoj. Ukidanjem Nanteskog edikta godine 1685. mnogi odlični svilarski majstori napuštaju Francusku, pa se od tog vremena i ta proizvodnja širi po ostaloj Evropi.

U Austrijskoj Carevini posvetila je Marija Terezija naročitu brigu razvoju svilogojstva: sađenju dudovih stabala, gajenju svilene bube, podizanju odmotavaonica svile, predionica i svilaonica. Ona je tu složenu proizvodnju potpomagala mnogim olakšicama, pa su se te njezine odredbe odrazile osim na teritoriju Vojne krajine i na teritoriju civilne Hrvatske i Slavonije. »... Postepeno su županije same uvidjele korist svilogojstva i svilarstva, pa su izlazile spremno u susret njegovu napredovanju, pa o tome veoma opširne prijedloge iznosi uz ostale i varaždinska županija.« »Mij zdola podpizani Szlavne Varmegije Varasdinszke vice comes, ij Perceptor od jedne, druge ij treite Sztrani, od cheterte pako Sztrani Mij Szlobodnoga kralijevszkoga Varassa Varasdinszkoga Rihtar, ij Capitan. Znano Chinimo, kako mi dan 9 ti Meszeczza Majussa Letto 1768. pred vizzoko ij zmosno rodijenoga Goszpona Aposztolszke zmosnoszti Tolnacknika, ij po Dalmatinszke Horvaczke, ij Szlovenszke zemlje Kralevszvi zverhu Dery, Melinih, Iagod illiti Dudeh k-chervom Szvilu preduchim potrebnih posztavljenoga Ravnitela Inspectora, Szkupa Zezvani ij poleg milosztiivne zapovedi Kralijevszke na izpunjavanije odredjenija kralijevszkoga reflectuvani bili jeszmo ij ondi szkupa szpravleni vutom zjedinili szmoszse, ij dan 11-ti Majussa na Liczi zemlije pogodili. Da poklakam Plemeniti Magistratus gore Szpomenutoga Varassa vre visse jezzero dery takovih jestz zazadil ij pregledbu Pametnomu Fridrih Ianossu purgaru, ij

kramaru zauffal, ondi pako na stuku Varaskih Zemalij Banficza zvanih meszto po G(osz)ponu Szolenki Carolu¹¹ Szvilne preie Inspectoru previgijeno jako prilicno, ij zadovolno nahajalo bisze . . . Prigledavczu Fridrihu za letno plachu szto ij dvadeszeti Rhenskov obechalizmu, tak ij sztum conditium da on vertara najeti, ij k szetvi ij preszgeniju, k polevaniju, pletvi, ij okapaniju potrebne, ij k takovomu delu razmene tesake na szvom sztrosku prijmati, ij obdelavati, ij szam prigledavati ter polegh navuka, ij naredbe imenuvanoga G(osz) pona Szolenkij Carola z-haszt-num, ij korisztium ravnati ij tak szlavnu varmegiju, ij plemenitoga Varrassa za rechenimi Dudinih dervih szkerbeti obszkerbeti dusen bude; od sztrani pako szlavne varmegije Szeme preszkerbelosze bude, ij potrebne grabe, ij ploti z tesaki obchinszkemi napravesze, ravno tak kak jedna ij Iama za kadu blizu Zdencza ij grabe po varassu vre napravlene koth takai tesaki za Oranije ali pervu kop administreralisze budu. Iz zrokov pak onih, kaiti varas kralijevszki je cheterti kotrig Szlavne varmegije, tak na izplachivanije Prigledavcza Fridrih Ianossa bude varas dusen z cassae szvoje trideszeti Rhenske platiti, Szlavna pako Varmegija devetdeszet Rhenskov iz domache Szvoje Casse doplatiti dusna bude, zatim na plachu ij terhe gledch zpriroda buduchih Dudinih derv budesze Varassu cheterti tal dopusztil, drugi pako tri tali na rechenoi Zemlij poszejenih, ij potlam preszgienih Dudinih derv po Szlavne varmegije na kuliko potrebno bude, razdelesze, zemla pako, ij Stuk Banficza zatim taki, kako odonut vu szvojem vremenu derva zdignusze, ij za poszajenije razdele, nazad plemenitomu varassu varasdzinszkomu poverne, niti Szlavna varmegija Iussa zatem visse nebudesti zasze zadersavala. Zverbu chesza ov nass dokonchek, ij pogodbu vu Treh exemplari podpizsali ij zapechatilizmo. Dano vu Varasdinu dan 12 ti Meszeczca Majussa letto 1768. . .¹²

Gajenje dudovog svilca potpomagao je i nasljednik i sin Marije Terezije, vladar Josip II. Pozvao je » . . . von Venedig den in Seidenbau sehr verständigen Augustin Mazzoccatto, und stellte ihn als Director der k. k. Seiden-Spinn Fabrik zu Altofen an.«¹³

Kao što smo i prije napomenuli prvi znaci poslovanja rada i postojanja varaždinske odmotavaonice svile datiraju upravo iz vremena vladavine Josipa II, te njene početke stavljamo oko 1787. godine.¹⁴ Odmotavaonica

¹¹ Da kulturu sadjenja i gajenja svilaca provede prema svim pravilima i mogućnostima, pozvala je Marija Terezija s Apeninskog poluotoka stručnjaka imenom Solengija. Spomenuti je došavši u Hrvatsku i veoma napredio svilarstvo izdavši i jedno djelo pod naslovom »Kratek navuk iliti vuputyenye kak Dudovo belo drevo zaszygyati, y Cherveki szvilu delajuchi, branitisze moraju. Vezem onem koji ovakovoga posla Lyuhiteli jezsu, dragovolno napredovan y posztavlien.« Knjižica je bila štampana u Zagrebu godine 1768. Originalan primjerak posjeduje Sveučilišna knjižnica u Zagrebu pod signaturom R. II. D.8°-27.

¹² Despot Miroslava, Pokušaji manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću, Zagreb, 1962, str. 26, 28-29. v. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 12, izdanje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

¹³ Ebner o. c. str. 158.

¹⁴ Protokoli spisa Varaždinskog gradekog magistrata, 1787, str. 122, Historijski arhiv, Varaždin.

tavaonica je bila najprije pod upravom Varaždinskog gradskog magistrata, primajući međutim direktno naloge iz Osijeka, gdje se tada nalazio centar svilarskog inspektorata i svilana,¹⁵ a pod koji centar je što se svilarstva tiče spadao i grad Varaždin. Prvih godina je rad prilično dobro napredovao, čakure dudovog svilca stizavale su na vrijeme i u dovoljnim količinama. Međutim se između 1792. g. i 1793. g. javljaju neke nove teškoće koje su ometale dalji pravilan napredak, pa je čak čitavo poslovanje na kraće vrijeme posvema obustavljeno.¹⁶ Izgleda po svemu da je glavni razlog obustave rada bilo veoma trošno stanje same zgrade, pa je u njoj rad bio nemoguć tako da je bilo potrebno popraviti zgradu i nastaviti rad u odmotavaonici. Popravci na zgradi su vršeni krajem 1793. i 1794., pa je poslovanje nekako uspostavljeno, ali sa veoma slabim radnim efektom i još slabijim materijalnim rezultatima, pa je sada iz financijskih razloga Varaždinska gradska uprava po drugi put obustavila rad, i to prema sačuvanim suvremenim podacima, godine 1798.¹⁷ Tada se za tu čitavu stvar zainteresiralo i Ugarsko namjesničko vijeće, tražeći informacije o poslovanju, želeći dobiti što detaljnije i tačnije podatke, nastojeći kako po svemu izgleda i materijalno potpomoći rad odmotavaonice, savjetujući uz to i što savjesniji i bolji popravak trošne zgrade.¹⁸ Tada su u Varaždinu napravljeni veoma detaljni proračuni i predračuni sa zidarskim majstorima, tesarima i ostalim obrtnicima, pa je zgrada ponešto popravljena, no čini se, kao i ranije, veoma nesavjesno i traljavo. Uspostavljanje rada u odmotavaonici je i ovoga puta bilo svakojako, što slijedi i iz dopisa koji je 1800. godine upravljen iz varaždinskog gradskog magistrata na ruke Ugarskom namjesničkom vijeću, u kome dopisu je uz ostalo rečeno i ovo »... Reparatione aedificii deglomeratorii in Cí(vi)-t(a)te ... valide restauretur, nec Amplius inhabitari, minus vero Serici Culturae Manipulatio in eodem institui poterit.«¹⁹

Varaždinska odmotavaonica je vegetirala i dalje, pa gradski magistrat doživljava neprestano nove neprijatnosti i teškoće. S toga je i potpunoma shvatljivo da su varaždinski gradski oci objeručke prihvatili zahtjeve bečke tvrtke Hoffmann²⁰ i Levinger, koja se početkom 1803. obratila na

¹⁵ O svilani u Osijeku v. Firinger, Kamilo, Počeci manufakture i industrije u Osijeku, Osječki zbornik, 1958, br. VI, str. 143-169.

¹⁶ Acta comitatus Varasdinensis, F. CLVI.-1793, mens. V-VIII, Državni arhiv, Zagreb.

¹⁷ Protokoli episa varaždinskog gradskog magistrata, 1798, str. 71-72, Historijski arhiv, Varaždin.

¹⁸ Acta comitatus Varasdinensis, Fasc. CLXXVI.-1798, mens. I-IV, Državni arhiv, Zagreb.

¹⁹ Protokoli episa varaždinskog gradskog magistrata, 1800, str. 269, Historijski arhiv, Varaždin.

²⁰ Isak Löw Hoffmann od Hoffmannsthala (1759-1849) bio je sin siromašnih roditelja čeških Židova. Svoju mladost provodi u Pragu pripremajući se za rabina. Svrživši nauke, namješta se kao vjeroučitelj u kući bogatog praškog trgovca Joela Barucha Königswarta. Uz poduku vjeronauka koju je davao Baruchovoj djeci, upućuje se mladi Isak i u Baruchove trgovačke poslove. U međuvremenu je oženio jednu Baruchovu nećakinju, pa je na taj način postao član te višene i bogate židovske obitelji. Postepeno ulazi u Baruchov posao, i godine 1794. nakon Baruchove smrti pre-

varaždinskog gradskog suca pismom u kome iznosi svoje želje s obzirom na mogućnosti otkupa dudovih svilaca,²¹ kao i mogućnosti s obzirom na zakup zgrade u kojoj se nalazila odmotavaonica u Varaždinu. Ta zgrada je za njih bila interesantna, jer su namjeravali u njoj odmotavati u većim količinama čahure.²² Pismo firme Hoffmann i Levinger odaslano je iz Beča 7. I 1803, i svega nekoliko dana kasnije na 12. I iste godine održana je sjednica Varaždinskog gradskog magistrata na kojoj je pretresano i spomenuto pismo. Nakon odulje debate donesen je zaključak da treba odaslati u Beč pozitivan odgovor, kako u pogledu otkupa čahura, tako i u pogledu same odmotavaonice i njena zakupa. Postojala je želja da se zakup zgrade što prije ostvari i na taj način uspostavi poslovanje koje je donosilo koristi osim bečkoj firmi i dijelu varaždinskog stanovništva koje bi se zaposlilo u odmotavaonici.²³ Naročito je ženski svijet bio zainteresiran za nastavak rada na tom pogonu, jer je pretežni dio toga posla, kao što je opće poznato, obavljala ženska radna snaga, ne samo u varaždinskoj odmotavaonici svile nego i u ostalim istovetnim poduzećima.

Hoffmann je na dopis Varaždinskog gradskog magistrata odgovorio iz Beča u februaru iste godine. U odgovoru je, uz ostalo, naveo da će ako to dopuste atmosfere prilike lično doći u Varaždin uređati i riješiti na obostrano zadovoljstvo sva pitanja, i uz to prema postojećim mogućnostima ukloniti što brže i bolje postojeće teškoće.²⁴ Međutim ni 1803. kao ni slijedećih godina nigdje se u spisima Varaždinskog gradskog magistrata spomenuta bečka firma više ne javlja, pa je Gradski varaždinski magistrat usprkos ranije iznesenim svim teškoćama i neprilikama ponovo pokrenuo pitanje rada i poslovanja u odmotavaonici svile. Posao se uz stanovite neprilike nastavio gotovo punih 10 godina, sve do 1813, kada je ponovo zapeo, izazvan i ovoga puta, kao i ranije, trošnošću zgrade, kojoj je prijetila opasnost od rušenja krova. O tome posjedujemo i suvremeni originalan dopis osječkog svilarškog nadzorništva, koji je ono

uzima Isak Hoffmann Baruchovu bečku tvrtku i seli u carsku prijestolnicu. U Beču se upoznaje s velikim brojem tamošnjih trgovaca, te sve više i više proširuje svoje poslovanje, prebacivši s vremenom težište svoje djelatnosti na svilogojstvo. Godine 1798. dobio je od tadašnjeg austrijskog vladara Franje dozvolu za osnivanje jedne odmotavaonice čahura nedaleko Beča u Perchtoldsdorfu. Godine 1802. dobiva dozvolu i za otvaranje novih odmotavaonica svile uz zakup postojećih, i to na čitavom teritoriju Ugarske, Vojne krajine i civilnih županijskih teritorija Hrvatske i Slavonije. Imao je i pravo otkupa čahura dudovog svilca na svim navedenim teritorijima.

²¹ Kako je tvrtka Hoffmann i drug godine 1802. dobila dozvolu i za otkup čahura dudovog svilca i na teritorijima civilnih županijskih teritorija Hrvatske i Slavonije, to je tu dozvolu navedenoj firmi odobrila i varaždinska županija na svome sastanku održanom 7. I 1802.

²² Acta liberae regiae civitatis Varasadinensis, 1803, br. 81, Historijski arhiv, Varaždin.

²³ Acta liberae regiae civitatis Varasadinensis, 1803, br. 81, Historijski arhiv, Varaždin.

²⁴ Acta liberae regiae civitatis Varasadinensis, 1803, br. 348, Historijski arhiv, Varaždin.

uputilo Varaždinskom gradskom magistratu iznoseći u njemu i neke zanimljive pojedinosti koje su se manje-više odnosile na samu zgradu, koja je, prema tom suvremenom spisu, bila potpunoma uništena i trošna.²⁵

Da li je ikada poslan odgovor Varaždinskog gradskog magistrata i kakav je zapravo bio, ne znamo. No kako je 1814. otposlani novi dopis iz Osijeka u kome su ponovo izneseni podaci o potpunoj neupotrebljivosti dotadašnje zgrade gradske varaždinske odmotavaonice, zaključujemo da je definitivna obustava poslovanja upravo izazvana trošnošću zgrade i nemogućnosti boljih reparacija.

Iz navedenog dopisa saznajemo nadalje da će dotadnja zgrada odmotavaonice biti posvema pregrađena i pretvorena u stan za podnadzornika svilogojstva, a uz to će unutar same zgrade biti izgrađen, tj. dograđen jedan novi prostor za magazin, u kome će biti pohranjene veće količine dudova svilca. Osim toga javio je osječki inspektorat i to da je spreman izgraditi i novu zgradu u kojoj bi trebalo da bude smještena predionica svile sa ukupno 10 kotlova, a za koju zgradu vjeruju da će dobiti punu suglasnost i podršku Varaždinskog gradskog magistrata.²⁶ Čini se da je Gradski varaždinski magistrat pristao na sve prijedloge osječkog inspektorata, pa je još iste, 1814. godine započela pregradnja stare i izgradnja nove moderne zgrade za predionicu.

Godine 1816.²⁷ gradski magistrat je u Varaždinu predao upravu gradske odmotavaonice, odnosno preuređenu zgradu osječkom inspektoratu, a također i zgradu nove predionice, pa je na taj način varaždinsko svilarstvo stupilo u jednu novu fazu i u pogledu uprave i u pogledu same proizvodnje. Posao u novootvorenoj predionici veoma je dobro napredovao i njeno je poslovanje zabilježio i Ebner iznoseći da je ona »... wohlthätig für Varasdin, denn sie beschäftigt während der Zeit der Galetten-Abspinnung täglich eine grosse Anzahl Hände.«²⁸

Nekako oko godine 1826. pojavljuju se ponovo kao interesenti već ranije spomenuti predstavnici bečke firme Hoffmann i drug, koji su u to vrijeme dobili nove privilegije u pogledu otkupa čahura dudova svilca, kao i same izrade svilenih niti.²⁹ Firma se zainteresirala i za varaždinsku predionicu, pa je nakon kraćih pregovora dobila i nju u zakup,³⁰ posjedujući uz to i nekoliko vlastitih svilana i imajući u zakupn predionice na teritoriju civilne Slavonije i Vojne krajine. Varaždinsku predionicu svile zadržala je firma Hoffmann i drug u zakupu nekoliko godina. Kada je zapravo posao u njoj prestao, zasada je još otvoreno pitanje.

²⁵ Acta liberae regiae civitatis Varasdinensis, 1813, br. 75, Historijski arhiv, Varaždin.

²⁶ Acta liberae regiae civitatis Varasdinensis, 1814, br. 1240, Historijski arhiv, Varaždin.

²⁷ Acta liberae regiae civitatis Varasdinensis, 1816, br. 1757, Historijski arhiv, Varaždin.

²⁸ Ebner, o. c. str. 159.

²⁹ Kossuth, Ludwig, Bericht über die erste ungarische Gewerbsausstellung im Jahre 1842, Pesth, 1843, str. 21.

³⁰ Acta liberae regiae civitatis Varasdinensis, 1832, br. 1282, Historijski arhiv, Varaždin.

Varaždinska odmotavaonica i predionica svile, iako skromnog značenja, ipak su povoljno djelovale na razvoj varaždinske privrede krajem XVIII i prvih decenija XIX stoljeća.

Godine 1827. zabilježena je u Varaždinu i jedna manufaktura čarapa,³¹ o kojoj nam nedostaju dalji podaci. Iste godine se javlja i manufaktura svilenih gajtana,³² koja je također, čini se, bila kratka vijeka. Godine 1846. proradila je u Varaždinu suknara Nikole Tomasija, koja je, iako u pogonu svega godinu dana, imala veoma značajne rezultate, afirmirajući se svojim finalnim produktima izvan varaždinskog teritorija.

b) Tekstilno poduzeće Nikole Tomasija

Obitelj Tomasi javlja se u Varaždinu već krajem XVIII st. Njeni članovi su viđeni trgovci, porijeklom iz Milana. Oni živo učestvuju u trgovini i prometu grada, ističući se gotovo sve od kraja XVIII st. pa sve do prvih decenija XX stoljeća. Jedan od poznatijih članova bio je Nikola Tomasi, najprije trgovac mješovitom robom, koji je početkom XIX st. imao veoma razgranato poslovanje proširivši ga još većma idućih godina. Kako je Tomasi stekao zamjeran imetak, kupi godine 1829.³³ kuću pokojnoga Jurja Petkovića, savjetnika i predsjednika bankskog stola.³⁴ Godine 1831. i 1832. posao u trgovini napreduje sve više, pa je Tomasi razašiljao i prodavao svoju robu po čitavome teritoriju Austrijske Monarhije, što saznajemo iz sačuvanih poslovnih knjiga i njegove opsežne trgovačke korespondencije.³⁵

Tomasi se ponešto bavio i svilogojstvom, pa s uspjehom izlaže nefiliranu svilu na III bečkoj gospodarskoj izložbi godine 1845.³⁶ Iste godine raspravlja taj poduzetni trgovački duh o osnivanje jedne suknare u Varaždinu, za koju je ubrzo dobio i odobrenje sa najvišega mjesta. Međutim još prije osnutka hune se protiv novog poduzeća varaždinski tkalci³⁷ sluteći s pravom da će u novoosnovanom poduzeću imati opasnog takmaca.

Poduzeće je ipak proradilo godine 1846, što je zabilježeno i u suvremenom varaždinskom kalendaru.³⁸ U tvornici su prvenstveno izrađivali

³¹ Nagy, Ladovico, *Notitiae politico-geographico-statisticae partium regno Hungariae adnexarum seu Slavoniae et Croatiae ...*, Budae, 1829, T. 2, str. 39.

³² Industrija u Varaždinu prije četvrt vijeka, *Obzor*, 1901, br. 197.

³³ *Acta liberae regiae civitatis Varasadinensis*, 1829, br. 1509, *Historijski arhiv*, Varaždin.

³⁴ Wissert, Adolf, *Bilježke o nekim varaždinskim kućama*, v. *Spomenica varaždinskog muzeja*, 1925–1935, Varaždin, 1935, str. 46.

³⁵ *Poslovne knjige i trgovačka korespondencija Nikole Tomasija, 1831–1832*, *Historijski arhiv*, Varaždin.

³⁶ *Bericht über die dritte allgemeine österreichische Gewerbe Ausstellung in Wien 1845*, Wien, 1846, T. 2, str. 491. Prva izložba održana je u Beču godine 1835, druga 1839, na drugoj su sudjelovali i neki izlagači iz naših krajeva.

³⁷ *Acta liberae regiae civitatis Varasadinensis*, 1845, br. 707, *Historijski arhiv*, Varaždin. Podaci su ispisani iz pomoćnih knjiga, jer originalni spisi ne postoje.

³⁸ *Varasdiner Schreibkalender*, 1846, bez paginacije u rubrici »Dem Handelsstande nicht incorporirte Fabriken und Niederlagen«. Ovo godište varaždinskog kalendara uz neka druga posjeduje biblioteka Muzeja grada Varaždina.

vunenu i pamučnu robu, finalni proizvodi su bili namijenjeni osim stanovništvu grada Varaždina i ostalom građanstvu naših većih gradskih središta, to više što je u to vrijeme Tomasijeva suknara jedino poduzeće te vrste na čitavu teritoriju tadanje civilne Hrvatske i Slavonije. »Spomenuta varaždinska predionica i ткаonica vunenog i pamučnog tekstila, koja je radila 1847.³⁹ godine, interesantna je zbog svoje produktivnosti jer je jedan radnik u predionici uradio onoliko koliko 60 individualnih prelja zajedno, znači jedan prelac na 60 vretena. Za ono doba to znači vrlo dobar rezultat, jer tada u Austrijskom Carstvu na jednog radnika u predionici dolazi prosječno 50 vretena.«⁴⁰ O poslovanju novoosnovanog poduzeća informirana je tada hrvatska javnost preko hrvatske suvremene zagrebačke štampe, tj. preko Gajevih novina, u kojima je početkom godine 1847. objelodanjen jedan oveći i veoma zanimljiv prikaz rada i poslovanja, a u kome je bilo izneseno ovo: »Od nekoga vremena čitali smo u ovih novinah više dopisah iz Varaždina, u kojih moj prijatelj i vrdni domorodac g. F. opisuje sve, što god u Varaždinu znamenitoga biva. Ja sam od njega očekivao i članak, u kojem bi domovinu izvestio o tamošnjoj tvornici (fabriki) pamučnog i vunenog tvorja (fabrikatah), koja se u sadašnjih okolnostih može zaisto računati među znamenite stvari jednoga grada, jer takovih tvornicah neima do sada u našoj domovini. Nu akoprem već duže vremena takvo izvjestje čekam, ipak ga nemogu dočekati: (opaska ur. Jeste, jeste, naš vèrlí g. dopisnik zanémio je: valjda ga preče poslovi mnogi.) zato odlučih, da ću sam čitajuće občinstvo s ovom tvornicom upoznati. Nadam se, da neće bit neugodno našim rodoljubom, ako saznadu, da se i kod nas već obèrtnost malo po malo počimlje gibati. Bavivši se lani u Varaždinu, čuo sam od mojih prijateljah, da je ondè podignuta tvornica, u kojoj se pripravljaју različne tkanine (Zeuge) za mušku i žensku opravu. Da se o istini ovih rěčih uvèrim, i da vidim, kako se sa strojevi (makinami) radi, odoh, da potražim ovu tvornicu, koja se nalazi u nęгдаšnjem paulinskom marofu. Stupivši u dëlarnicu, s veseljem opazih tkalce, koji su upravo tkali vunene tvoreve (Wollzeuge), nu tako bërzo, da bi težko dva navadna tkalca više izatkala nego ovdašnji jedan. Dok sam ja sve pregledao u dëlarnici, stupi unutra iz obližnje sobe poslovoda (Werkführer), koi me prijazno u nęmačkom jeziku pozdravi. Ja ga upitam, da li ima gotovih kakovih tkaninah, jer sam želio jedan komad iz pèrve ove horvatske tvornice tkaninali. A on mi odgovori, da ovdè ima samo nękoliko komadah, koji služe tkalcem za izgled (Muster), nu vlastnik ove tvornice, g. Tomazi, da ima u svojoj kući gotovih tkaninah. – Zatim me odvede u drugu sobu, gdè je bilo nękoliko gotovih komadah, koje mi sve redom pokaza. Vèrlo mi se dopadoše, i iskrenu radost u meni probudiše, kad pomislih u sebi, da je sve ovo u Horvatskoj prigotovljeno. Jedno samo pregoréti nemogoh, što smo obojica u horvatskoj tvornici tuđim nęmačkim jezikom govorili: zato da i na ovoj

³⁹ Rad je započeo godine 1846, dok je obustava uslijedila godine 1847.

⁴⁰ Kurtalj, Ivan, Postanak i razvoj varaždinske tekstilne industrije-Varaždin, Godišnjak gradskog muzeja Varaždin, Varaždin, g. I, 1961, br. 1, str. 68.

strani sêrcu ugodim, popitam poslovođu, da li govori horvatski, a kad mi to potvêrđi, onda smo se još prijateljskie razgovarali. Na odlasku reče mi, da će me sutra sam odvesti u kuću g. Tomazia, gdé se nalazi skladište (Niederlage) tkaninah, i gdé ću moći gledati, kako se pomoću stroja vuna pripravlja i prede. Vêrli ovaj gospodin sutradan je reč dêržao i odveo me u kuću g. Tomazia. Jedno vrême gledah strojeve, što je zaisto veoma zanimiv pogled za onoga, koji do sada takva šta nije vidio. Jedan stroj češlja ili grebena vunu, drugi ju reže na uzke podugačke rêzance, a ovi metju se na stroj, koji ih jedno malo izfêrče i na vretenca navija. Puna ova vretenca metju se na tretji stroj, koji tanke niti suče i za tkanje ih priređuje. Na ovaj naćin posao bêrzo naprêduje, jer jedan stroj suče šestdeset nitih (konacah) na jedanput. Za ovo bi dakle trebalo šestdeset preljah, a strojem upravlja samo jedna jedina osoba, i polag toga stroj ovaj bêrže obavlja svoj posao nego najmarljivija prelja. Pregledavši sve strojeve, koji su ovdê, otidoh u skladište ili magazin, gdé je roba, da si jedan komad kupim. Po mojoj želji razreza poslovođa svežanj i pokaže mi mnogo komadah od svakojakih tkaninah, od kojih sam si jedan izabrao. Šteta je, što g. T. nije do sada putem novinah razglasio obstanak ove svoje tvornice, i što nije poslao svoga tvorja (fabrikatah) u druge hôrvaťske i slavonske gradove, jer gledêć na kakvoću, dobrotu i cênu mogli bi se njegovi tvorovi natêcati s inostranom robom. Nevaram se, ako rekнем, da još ima u našoj domovini ljudih, koji bi po mogućnosti mladabni ovaj zavod podupirali, kod kojih naime nevlada smêrtonosna za domaću obêrtnost predsuda, kao da je samo ono dobro, što je tuđe i inostrano, a sve ono dá nevalja, što se kod kuće proizvodi. Ovakovim ljudem dá kako je sve jadno, propala domovina, propao narod, samo ako oni svojim požudam zadovolje. Nemisle na to, da nam se u sadašnjih okolnostih, gde je luxur na toliko zavladao, osobito valja brinuti, da se u domovini tvornice podignu, i podignute uzdêrže, u opće pako, da se obêrtnost nastani i udomi drugêće se nećemo dugo uzdêržati. Domovina morat će nam propasti, ako se i nadalje natêcali budemo u modi s Englezi i Francezi, koji imaju toliko domaćih tvornicah, a mi nikakvih. Mi želimo kao i drugi narodi, mode uvek menjati, al usled toga moramo inostranu robu kupovati, i tako nam ono nêkoliko krajcarah, koje s velikim trudom skucasmo, odnose têrgovci u tuđinu, ođ kud ih nećemo tako lako natrag dovatiti. Ovakovim naćinom izmiću nam se novci iz rukuh, i po tom se siromasťvo u našoj zemlji kod svih stališah sve bolje umnožava, jer su novci duša svakoga poslovanja, i bez njih nemože ni poljsko gospodarstvo ni têrgovina, ni obêrtnost tako, kao što bi trêbalo, napredovati. Ovomu zlu moglo bi se doskoćiti osnivanjem raznih tvornicah, jer onda bi mnogi, koji sada prosjaći, posla dobio, a novci, koji sada za inostranu robu u tuđinu odilaze, ostali bi kod nas i obticali (cirkulirali) bi u našoj domovini. Vlastelin (zemaljski gospon, spahia) kupovao bi ođ fabrikanta robu, a ovaj bi zamênit o vlastelina nabavljao živež i proizvode naravskie. Nu da blagomu ćitatelju mojim mudrovanjem nedosadim, samo ću još napomenuti, da si g. T. i time veliku zaslugu o našu domovinu pribavlja što u

tvornici svojoj ima više hrvatskih děčakah koji se u tvorničkih poslovih vežbaju, i jednoć će sami razprostirati po domovini tako potrebitu nam oběrtnost. To g. T. zaisto na čast služi. Najposlě jedno nek mi još bude dopušteno reći, što mi se u skladištu tvornice dopalo nije: da je na svakoj tkanini němački napis (Wasasdiner Fabrik). Akoprem su to samo dvě sitne rěči, ipak neugodno diraju u domorođce, i scěnim, da svakomu ugodnie bilo, kad bi čitao město ovih rećih »varaždinska tvornica«, jer ono što je hěrvatsko, neka i bude posve hěrvatsko. Zato drugo neželim, nego da g. T. u ovoj malenoj stvari želji domorođacah zadovolji, a domorođci, kupujuć njegove tvorove, da mu tvornicu od propasti obrane, da neka ju u evatući stališ dovedu...«⁴¹

Usprkos velikim i dobrim željama, rad je u tvornici ubrzo prestao; glavni razlog bila je vjerojatno slaba prodaja domaćeg tekstila, a možda su postojali i neki dublji razlozi koji nam iz malobrojne dostupne građe na žalost nisu vidljivi. Tomasi je krajem mjeseca decembra⁴² prenio sav svoj imetak na sina Ljudevita, koji je, čini se, potpunoma dezinteresiran za rad tvornice, pa je možda i to bio jedan razlog više obustave rada i poslovanja.

S obzirom na to što nam je zasad sačuvan barem u suvremenoj dokumentaciji zaštitni tvornički znak tog našeg prvog ovećeg tekstilnog poduzeća, postoji nada da ćemo nekom prilikom naići možda i na neke konkretne materijalne preostatke tkanina, koje su svojom kvalitetom, mada i kratko vrijeme uspješno konkurirale i uvezenim tekstilnim proizvodima, i to ponajviše tekstilu uvezenom iz Češke i iz ponekih tvornica s ostalih teritorija Austrijske Monarhije. A možda je čak i predobra kvaliteta domaćeg poduzeća također ponešto osujetila njegov dalji cvat, jer je u predvećerje revolucije 1848. bilo prilično elemenata koji su pripremali teren za novo »anacionalno« razdoblje takozvanog »Bachovog apsolutizma«, kojim elementima je svakako i dobra domaća proizvodnja bila zazorna i nepoćudna u svakome pogledu.

3. Manufaktura glede

Godine 1828. osnovano je u Varaždinu jedno omanje poduzeće, čija proizvodnja je, čini se, bila jedinstvena na čitavom teritoriju tadanje Austrijske Monarhije. Bila je to manufaktura glede⁴³ ili olovnog oksida, koji se upotrebljava kao dodatak za izradu glazure na zemljanom suđu, a služi ponekad i kao sirovina za premazivanje željeza. Svakako je ta proizvodnja bila upravo u taj čas važna zbog toga što u to vrijeme postoje u Hrvatskoj dvije manufakture kamenine, jedna u nedalekoj Krapini,⁴⁴

⁴¹ Partaš, Josip, Nova tvornica, Narodne Novine, 1847, br. 4, br. 5.

⁴² Acta liberae regiae civitatis Varasdinensis, 1846, br. 4921, Historijski arhiv, Varaždin.

⁴³ Manufakturu glede spominje Nagy, o. c., T. II, str. 39 i Ebner, o. c. str. 159.

⁴⁴ Ilijanić, Mira, Prilog istraživanju krapinske keramike, Peristil, 1954, sv. 1, str. 147-153 + ilustracije; Mihalik, Sandor, Prilozi iz Mađarske za povijest hrvatske proizvodnje kamenine, Peristil, 1960, sv. 3, str. 63-72 + ilustracije.

a druga je upravo iste godine 1828. bila osnovana u Zagrebu.⁴⁵ Vjerujemo da su se i jedna i druga manufaktura koristile gledom iz Varaždina, dobivajući je u Zagreb i u Krapinu u tekućem stanju, a pakovanu za tu svrhu u specijalno izrađenim bačvama, koje su olakšavale prijevoz.

Prvi vlasnik poduzeća bio je neki Franjo Brunner, rodom iz Maribora. Dobio je godine 1828. dozvolu za proizvodnju glede od Ugarskog namjesničkog vijeća, pa je nekoliko godina kasnije, tj. 1832. upućen preko Varaždinskog gradskog magistrata tom istom Ugarskom namjesničkom vijeću opširan elaborat⁴⁶ o radu i poslovanju manufakture. U elaboratu traži Varaždinski gradski magistrat uz ostalo za spomenutu manufakturu oslobođanje od raznih nameta, koji su bili osobito visoki na uvezeno olovo iz Koruške, a koje je kao osnovna sirovina bilo od neophodne potrebe za pravilan rad i napredak poduzeća.

Iz dopisa saznajemo i zanimljive detalje o prodaji glede, kao i o velikim novčanim svotama koje su bile u opticaju, a odnosile su se na navedeni finalni proizvod. Svota je ponekad premašila i 40.000 forinti, što je u ono vrijeme značajna cifra u poslovanju. Za Brunnera je svakako bilo najvažnije pitanje nameta na uvezeno olovo, pa je ta stavka u dopisu i zbog toga nekoliko puta ponovljena i osobito naglašena. Brunner nije doživio tražene olakšice, jer je u međuvremenu iznenada umro, pa su njegovi nasljednici tražili novu dozvolu i to prvenstveno za dalje poslovanje, koja im je i početkom 1833. odobrena.⁴⁷ Čini se da su Brunnerovi nasljednici bili ili neobično nesposobni ili veoma aljkavi u poslu, svakako je rezultat takva njihova rada imao veoma negativne i neugodne posljedice. Duskora je najavljen i stečaj, koji se protezao na čitavo poduzeće i na sveukupan uređaj. Nakon stečaja bila je objavljena javna dražba svekolike imovine, a iz sačuvanog teksta licitacije saznajemo i neke druge zanimljive pojedinosti. Tako je na primjer svaki licitant morao prije same ponude položiti desetinu ustanovljene sveukupne vrijednosti na ruke imenovane licitacijske komisije. Osim toga je isti morao u roku od najkasnije tri dana položiti i četvrtinu najviše ponudene svote uključivši i ranije navedenu svotu. U roku od pola godine morao je isplatiti preostalu polovinu čitave svote uz kamate u visini od 5%. Slijedili su i drugi uslovi, kao preuzimanje nekih ranijih dugovanja i traženja, preostalog materijala itd.⁴⁸

Mada su uslovi bili prilično komplicirani i teški, ipak se odmah javio jedan ozbiljan reflektant imenom Konrad Hertl, rodom iz Gurkfelda. On je bio spreman preuzeti na se sve terete, nadajući se, i to s pravom, vrlo brzoj i zamjernoj dobiti i dobrome poslovanju. Pošto su sve formalnosti

⁴⁵ Klobučar, Olga, Tvorница kamenine u Zagrebu, Iz starog i novog Zagreba, Zagreb, 1957, sv. 1, str. 229-237 + ilustracije.

⁴⁶ Acta liberae regiae civitatis Varasdinensis, 1832, br. 1292, Historijski arhiv, Varaždin.

⁴⁷ Acta liberae regiae civitatis Varasdinensis, 1833, br. 544, Historijski arhiv, Varaždin.

⁴⁸ Acta liberae regiae civitatis Varasdinensis, 1833, br. 2087, Historijski arhiv, Varaždin.

skopčane s licitacijom dovršene, preuzima Hertl manufakturu glede, vođeći je s uspjehom još dugi niz godina. I Hertl kao i raniji vlasnik Brunner traži od Ugarskog namjesničkog vijeća iste povlastice i olakšice, prvenstveno oslobađanje od plaćanja nameta na uvezeno olovo iz Koroške.

Svoju molbu je i Hertl upravio na Gradski varaždinski magistrat, koji ju je onda prosljedio na Ugarsko namjesničko vijeće. U molbi je Hertl uz ostalo naveo da smatra svoje poduzeće vrlo pozitivnim a ujedno i unosnim poslom, i to ne samo za sebe nego i za stanovništvo grada Varaždina, to više što je u tvornici zaposleno mnogo ljudi koji obavljaju najraznovrsnije poslove uz doličnu naknadu u novčanim nagradama. U tvornici su bili zaposleni specijalisti za izradu bačava potrebitih za gledu zatim razne drvosječe i mnogi drugi radnici, pa je u vrijeme dobrog poslovanja radilo u tvornici i preko 30 osoba.⁴⁹ Molbi Hertlovoj bio je priložen i dopis Varaždinskog gradskog magistrata, u kome je bilo još jednom izrijekom navedeno da je u manufakturi stalno zaposleno 30 osoba, a povremeno se taj broj i povećava. Varaždinsko gradsko poglavarstvo smatra da bi svakako bilo poželjno, a i potrebno udovoljiti zahtjevima molitelja, to više što bi na taj način spomenuti proširio svoje poslovanje i omogućio zaposlenje još većem broju osoba.⁵⁰

Hertl je posao nastavio. Da li je ikada dobio traženo rješenje, otvoreno je pitanje, jer nam ono u dostupnoj arhivskoj građi nije bilo pristupačno. Prema ostalim suvremenim podacima manufaktura je poslovala sve do godine 1849.⁵¹ Da li je rad u njoj nastavljen i u vrijeme »Bachovog apsolutizma«, za sada je nemoguće ustanoviti, jer dostupna arhivalija ne daje nikakvih novih podataka.

Svakako i ova manufaktura uz one ranije zavređuje da bude zabilježena u proizvodnom procesu varaždinske privrede u prvoj polovini XIX stoljeća.

4. Manufaktura cikorije

Cikorija ili vodopija rasprostranjena je manje-više po čitavom svijetu no ponajviše je gaje u Njemačkoj i nekim evropskim sjeverozapadnim zemljama (Belgiji, Holandiji i Engleskoj). Njeno sušeno i mljeveno sjeme služi kao dodatak kavi, a upotrebljava se ponekad i za liječenje.

Sredinom XVIII st. trgovci Magdeburga i Braunschweiga prvi su počeli prodavati cikoriju, a početkom XIX st. u vrijeme kontinentalne blokade javlja se i prva manufaktura cikorije u Njemačkoj, koja upravo zbog blokade imade dobru prođu, jer kava nije dostupna pa ljudi umjesto toga piju taj novi proizvedeni kavin nadomjestak. Nakon prvih njemač-

⁴⁹ Acta liberae regiae civitatis Varasdinensis, 1835, br. 3771, Historijski arhiv, Varaždin.

⁵⁰ Acta liberae regiae civitatis Varasdinensis, 1835, br. 3771, Historijski arhiv, Varaždin.

⁵¹ Warasdiner Schreibkalender, 1842, 1843, 1844, 1846, 1847, 1848 i 1849.

kih manufaktura javljaju se istovetne manufakture i u ostalim evropskim zemljama. Prva do sada, a vjerujemo i najstarija manufaktura te vrste, osnovana je u Hrvatskoj upravo u Varaždinu, i to godine 1827. Te godine doselio se iz Lübecka u Varaždin Karlo Gerdes, koji je nakon doseljenja tražio dozvolu za osnivanje jedne manufakture cikorije. On je svakako tu proizvodnju naučio u svojoj domovini Njemačkoj. Mjeseca augusta 1827. odobrilo je Ugarsko namjesničko vijeće Gerdesovu molbu, dozvolivši mu da vodi manufakturu potpunoma samostalno pod svojim punim imenom. Rok trajanja dozvole bio je za prvo vrijeme samo šest godina.⁵²

Prvih godina posao je prilično slabo napredovao. Proizvod je bio nepoznat, pa ga je trebalo udomaćiti i približiti potrošačima. Gerdes na svu sreću nije imao velikih režijskih, jer je sve poslove oko čitave proizvodnje manje-više obavljao sam, pa je zbog toga i mogao preživjeti prve slabe godine poslovanja. On neumorno radi i dalje usavršavajući sve više svoj proizvod, koji i oglašava u tadanjoj suvremenoj njemačkoj zagrebačkoj štampi oglasom u kome čitamo i ove pojedinosti: »Napokon je uspjele gospodinu Karlu Gerdesu, koji posjeduje već šest godina tvornicu cikorije u Varaždinu, ostvariti nakon višegodišnjeg truda jedan kavin nadomjestak koji i po svome ukusu, a i po mirisu gotovo u svem nalikuje pravoj kavi. Taj kavin nadomjestak i po jakosti i čistoći u potpunosti može zadovoljiti svakog potrošača. Proizvod je službeno pregledan na Medicinskom fakultetu u Pešti, gdje je i dobio svoje odobrenje, jer su tamošnji stručnjaci ustanovili da su sve sastojine prvorazredne i da one ni u kojem slučaju ne djeluju štetno na ljudski organizam. Proizvod se nalazi na tržištu pod nazivom «švicarska kava sa vanilijom». Njegova cijena je neobično niska, pa ga uz te uslove kvalitetne i materijalne nije ni jedna postojeća tvornica u stanju ostvariti i dati na tržište.«⁵³ Rečeni proizvod se može dobiti na samom mjestu, tj. u Varaždinu u Gerdesovoj manufakturi cikorije.

Objelodanjeni oglas bio je vrlo važan u Gerdesovu daljem poslovanju ne samo zbog novog proizvoda nego i zbog toga što je upravo te godine 1832. istekla njegova dozvola daljeg poslovanja, pa je za novo produženje bila i te kako važna i kvaliteta proizvoda uz ostalo poslovanje u poduzeću. Na Gerdesovu molbu Ugarsko namjesničko vijeće produljilo je ponovo dozvolu poslovanja, pa Gerdes ohrabren proširuje proizvodnju i s uspjehom je plasira i na nova tržišta. Prema sačuvanoj dokumentaciji prodaje Gerdesa cikoriju i u Beč,⁵⁴ a kasnije se javljaju mjesta i izvan teritorija Austrijske Monarhije.

Međutim ne mimoilaze ni Gerdesa neke neugodnosti vezane uz njegovu proizvodnju, jer je i on silom prilika morao s vremena na vrijeme tražiti

⁵² Acta liberae regiae civitatis Varsadinensis, 1827, br. 2360, Historijski arhiv, Varaždin.

⁵³ Agramer politische Zeitung, 1832, br. 95, str. 38.

⁵⁴ Acta liberae regiae civitatis Varsadinensis, 1836, br. 903, Historijski arhiv, Varaždin.

usluge i izvan svoga djelokruga, pa je tako i s jednim od svojih suradnika imao i nemik sukob. Radilo se o varaždinskom bačvaru Sekovaniću, koji mu je na obostrano zadovoljstvo godinama izrađivao specijalne bačve, potrebe za prijevoz cikorijske. Spomenuti bačvar ga je, međutim, i to sasvim iznenada tužio Varaždinskom gradskom magistratu tvrdeći, i to vrlo uporno, da mu Gerdes duguje oveće svote novaca. Gerdes je međutim pred magistratom uporno dokazivao da je on već odavna podmirio sva Sekovanićeva traženja,⁵⁵ pa je spor, čini se, onda i na obostrano zadovoljstvo likvidiran i zajednički rad i suradnja nastavljena i dalje, kao i poslovanje unutar samoga poduzeća. Godine 1837. moli Gerdes pismenim putem samoga hrvatskoga bana Franju Vlačića za oslobođenje od vojnih dužnosti, iznoseći i dokazujući da on živi isključivo od svoje proizvodnje koju manje-više obavlja sam bez ičije pomoći u poslu. Kako nema nikakvih drugih prihoda, obustava poslovanja doslovce bi ga dovela na prosjački štap. U molbi je osim toga naveo da je sada konačno prebrodio manje-više sve postojeće teškoće i da s uspjehom odašilje cikorijsku osim na teritorij Austrijske Monarhije i u Mađarsku, Sedmogradsku i na Apeninski poluotok.⁵⁶ Gerdesova molba je još iste godine bila pozitivno riješena, pa je on proizvodnju cikorijske nastavio sve do godine 1840, koje godine, čini se, Gerdes svoje poduzeće prodaje braći Tomasi, poznatim trgovcima grada Varaždina. Novi vlasnici su prema sačuvanim podacima vodili posao samo dvije godine, jer se nakon 1842.⁵⁷ manufaktura cikorijske više nigdje ne spominje.

5. Dvije varaždinske manufakture burmuta

Duhan je prema tradiciji donesen u Evropu nakon otkrića Amerike početkom XVI stoljeća. Ta zeljasta biljka, čije se lišće bere, suši, siječe i upotrebljava za pušenje ubrzo se udomaćila na evropskom kontinentu, pa se njeno sađenje rasprostranilo po čitavoj Evropi.

U našim krajevima je sađenje duhana zabilježeno također u XVI st. »Vaniček, koji je najviše proučavao i proučio Vojnu krajinu, navodi da su graničari u Varaždinskom generalatu počeli saditi duhan godine 1571.«⁵⁸ Tradicija sađenja duhana u varaždinskoj krajini prenesena je i na bližu varaždinsku okolicu, pa se početkom XIX stoljeća javljaju u neposrednoj blizini Varaždina i u samome gradu i prve manufakture burmuta. »Početkom 19. vijeka osnovao je Mirko Markić u Ivancu kod Varaždina tvornicu burmuta (šnofanca). Tada se naime po hrvatskim gradovima više »šnofalo« nego pušilo. Tu je tvornicu g. 1831. kupio i va-

⁵⁵ Acta liberae regiae civitatis Varasdinensis, 1835, br. 2949, Historijski arhiv, Varaždin.

⁵⁶ Acta liberae regiae civitatis Varasdinensis, 1837, br. 2358, Historijski arhiv, Varaždin.

⁵⁷ Warasdiner Schreibkalender, 1842.

⁵⁸ Mirković Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1953, str. 200.

nečki trgovac Franjo Pust . . . Ta tvornica prestala je raditi g. 1850, kad je u vrijeme Bachova apsolutizma uveden državni monopol na duhan . . . Nešto se dulje održala tvornica burmuta u Varaždinu. Tamo su tvornicu burmuta sredinom 19. vijeka vodila braća Bračko. Tvornica se nalazila iza „Staroga grada“ prema groblju.⁵⁹

Manufaktura burmuta Josipa Bračka osnovana je u Varaždinu krajem XVIII stoljeća. Njen osnivač i vlasnik je bio Josip Liković.⁶⁰ On je to poduzeće osnovao godine 1774., prodavši ga godine 1778. Mihajlu Bračku ocu spomenutog Josipa. Mihajlo je rukovodio manufakturom do svoje smrti godine 1820. Od te godine pa zaključno do 1850. manufaktura je vlasništvo Josipa Bračka. U njoj proizvode burmut poznat pod imenom »Varaždinec«, koji je bio poznat i nadaleko izvan varaždinskog teritorija po svojoj kvaliteti i dobrome ukusu.

Manufakturu ivanečkog trgovca Franje Pusta vodi nakon njegove smrti njegova udova preminjevši je u Varaždin. Ta manufaktura je poslovala u Varaždinu od 1844.⁶¹ do 1850, kada je i u njoj, zbog uvođenja državnog monopola, obustavljen rad.

Početkom XIX stoljeća javljaju se u Varaždinu i neka druga omanja poduzeća, između ostalih i jedna manufaktura dugmeta i jedna sapunara,⁶² a 40-tih godina XIX stoljeća i jedna manufaktura rosolije.⁶³ Vlasnik posljednje je bio već toliko puta spomenuti varaždinski trgovac i manufakturista Nikola Tomasi, koji se ogledao i u ovoj proizvodnji, dokazavši i na tome području izvjesne spretnosti i kvalitetu proizvoda. Zaključujući ovaj letimični pregled proizvodnje Varaždina u prvoj polovini XIX stoljeća, ustanovljujemo da je u gradu od svega 8500 stanovnika postojalo do polovine XIX stoljeća ukupno četrnaest manufaktura. Četiri su bile osnovane domaćim kapitalom, jedna je bila državna, dok su tri osnovali stranci, a za preostalih šest nedostaju za sada podaci. Dominirao je trgovački kapital, strani i domaći, osim u odmotavaonici i predionici svile, koja je manje-više bila državna ustanova, osim kratkotrajnog zakupa bečke tvrtke Hoffmann i drug. Radna snaga bila je pretežno domaća, osim većeg broja tkalaca namještenih u Tomasijevoj tvornici, koji su prema suvremenim podacima poučavali i domaći živalj koji je bio namješten u navedenom poduzeću. Tržište je bilo Varaždin i bliža okolica, a u ponekim slučajevima i izvanaustrijski teritorij.

Sva ta proizvodnja, kolikogod bila skomna, značila je ipak napredak koji se u to vrijeme gotovo na identičan način očituje i u ostaloj proizvodnji civilne Hrvatske krajem XVIII i u prvoj polovini XIX stoljeća.

⁵⁹ Horvat Rudolf, *Trgovina u Hrvatskoj*, Depozit, VIII/13-36, Državni arhiv,

⁶⁰ *Acta liberae regiae civitatis Varasadinensis*, 1851, br. 1187, Historijski arhiv, Varaždin.

⁶¹ *Varasdiner Schreikalendar*, 1844, 1846, 1847, 1849.

⁶² Manufakturu dugmeta i sapunaru spominje u svome rukopisu Čavaj, *Povijest trg. obrta i ind. u Hrvatskoj i Slavoniji od najstarijih dana do danas*, sv. I, Depozit, br. 36/1949, Državni arhiv, Zagreb.

⁶³ *Varasdiner Schreikalendar*, 1842, 1843, 1844, 1846, 1847, 1848, 1849.